

І. Україна в контексті європейського Відродження

*Білоус Петро
(Житомир)*

Поєма “Лабіринт” Хоми Євлевича: спроба вийти у Ренесанс

Намагання українських істориків літератури виявити ренесансний період у розвитку вітчизняного письменства значною мірою залежить принаймні від двох таких обставин:

а) вони беруться за це заняття, тримаючи “в умі” модель західноєвропейського Відродження, відтак – приміряють до неї українські літературні явища;

б) вони мають у своєму розпорядженні не всі літературні факти з того періоду, який синхронізується з епохою Ренесансу, тому видається проблематичним співвідносити фрагменти з цілісною картиною і на цій підставі робити якісь висновки. Наукова ситуація тут така, що категорично стверджувати наявність Ренесансу в українському літературному процесі XV–XVI ст.¹ або заперечувати це² було б однаково неправильним, оскільки можна вказати ряд обставин, які перешкоджали поширенню в Україні ренесансних ідей та відповідних художніх форм, але й знайдуться аргументи і факти, що засвідчать потяг української культурної еліти до ідеології та мистецтва Відродження.

Очевидно, поки що не варто робити остаточних висновків з приводу наявності/відсутності епохи Ренесансу в українській літературі чи вибудовувати абстрактні моделі якогось “українського варіанту”, а доцільніше продовжу-

вати пошук та осмислення тих літературних пам’яток, котрі загубилися в плині літ і по-справжньому не стали об’єктом для літературознавчих студій.

Один із таких НЛО (“неопізнаних літературних об’єктів”) є поема “Лабіринт” Хоми Євлевича. Написана польською мовою, вона була видана окремою книжечкою 1625 року в Кракові. Не стільки про неї, скільки про її автора було згадано наприкінці ХІХ віку дослідниками культурно-освітньої діяльності братств С.Голубевим³ та К.Харламповичем⁴, а сам твір ніким не розглядався ні з погляду змісту, ні з погляду художньої форми. В.І.Креко-тень розшукав ту книжечку та опублікував текст поеми, подавши й український переклад⁵, але не вдаючись до літературознавчої інтерпретації твору. Український переклад поеми згодом було передруковано ще у двох виданнях⁶. Проте знову ж таки – без з’ясування її художньої вартості та специфіки.

Поему “Лабіринт” можна розглядати як літературний факт, що постав внаслідок культурно-освітнього контакту східнослов’янського православного світу із католицько-польським, що підтверджує і біографія Хоми Євлевича. Те, що твір був написаний “студентом вільних наук” і виданий у Кракові (там дещо раніше навчалися і працювали в університеті Юрій Дрогобич, Павло Русин та інші вихідці з українських земель), дає підставу припустити, що автор поеми належав до студентів Ягеллонського університету. С.Голубев, М.Максимович, К.Харлампович вказують на те, що з 1628 по 1632 рік (себто до самого утворення Києво-Могилянської колегії) Хома Євлевич був ректором Київської братської школи. Таким чином, під час його навчання і практичної діяльності мали місце традиційні на ті часи переходи з православного в католицький (і навпаки) світ у пошуках знань, книжних скарбів та свіжих творчих ідей, що, зрештою, й зумовило зауважені дослідниками (починаючи від Д.Чижевського) “ренесансні впливи” на українську літературу.

Лабіринт. Цей образ Хома Євлевич відродив з антич-

I. Україна в контексті європейського Відродження.

ності, почерпнувши смислову та художню інформацію з міфу про Міноса, котрий доручив Дедалові спорудити на острові Крит підземний палац із багатьох кімнат і коридорів, де чудовисько Мінотавр пожирав злочинців, а також людську данину з Афін (семеро юнаків та семеро дівчат). За допомогою Аріадни Тезей, якому вона дала чарівний клубок, що мав вивести з лабіринту, убив Мінотавра та звільнив Афіни від ганебної данини. В історії стародавнього світу відомі й інші лабіринти – єгипетський, самоський (на острові Самос), етрусський (в Італії). Прообразом міфічного лабіринту були, очевидно, поплутані коридори і ходи підземних копалень і катакомб.

Середньовічне мистецтво, зокрема і література, не культивують образ лабіринту, хоч, наприклад, підземні ходи під замками та укріпленнями і навколо них – явище звичне і зрозуміле для тих часів, однак воно не вкладалося в ідеологічну, а відтак і в художню стратегію мистецьких витворів. Не вкладалося передусім тому, що не відповідало християнській доктрині, яка хоч і зродилася в катакомбах серед рабів-неофітів, а все ж вийшла у світ широкий.

В епоху Відродження образ лабіринту набув певних морально-етичних вимірів, і саме такий його аспект був творчо осмислений Хомою Євлевичем.

Мудрість. У поемі вихід із “заплутаної дороги” показує Мудрість – головний персонаж, що промовляє до “могилівських братчиків” (з містечка Могилів), звинувачуючи їх у моральних відступах та повчаючи, як їм далі жити.

Мудрість – образ також античний: це Софія, яка, проте, в давньогрецькій міфології не має персональних рис, оскільки служить, скоріше за все, якісним визначенням богині Афін (принаймні так у Гомера). У біблійній образній системі Мудрість (Премудрість) має персоніфікований лик, виражає “мудрість Божу”. Особливо яскраво він постає у дидактичних книгах, зокрема в “Премудростях Соломона”, “Премудрості Ісуса, сина Сирахового”. Мудрість-Софія Афін схожа з мудрістю Божою передусім у тому, що має космогонічну природу і функцію, тобто

вибудовує та впорядковує світ. У новозавітній міфології Софія – мати трьох християнських добродійностей – Віри, Надії, Любові, котрі облагороджують людську душу і весь світ. Для розуміння змісту поеми Хоми Євлевича важливо зауважити, що у католицькій традиції термін “софія” витісняється поняттям “церква”, зате у візантійській – домінує і розвивається до символу. У києворуських літературних творах образ Софії пов’язується з “мудрістю Божою” (“Слово про Закон та Благодать” Іларіона); три головні собори на Русі (у Києві, Новгороді, Полоцьку) названі на честь Софії; на давньоукраїнському ґрунті складається іконографія, де Мудрість-Софія належить до центральних персонажів.

Тож звернення Хоми Євлевича до образу Мудрості може мати різнорідне коріння, хоч справедливо було б вбачати у цьому синтез осмислених автором античних та середньовічних традицій, що дало своєрідну художню перспективу зображення у нові часи. Відомо, що в добу Ренесансу високо цінувався людський розум, “покликаний захищати істини віри”⁷; помітно виявив себе неоплатонізм як учення про Єдине, Світовий Розум [підкреслено мною – П.Б.], Світову Душу і Космос; а в ідеальній Державі Сонця Кампанелли, як і в Платона, на чолі стоять філософи та мудреці

Мудрість – критицизм. Основний принцип структування тексту в поемі – монологічний: мова ведеться від першої особи – Мудрості, що дає можливість умовно позбутися посередництва автора і таким чином наблизити смисл сказаного до читача/слухача. Декларуючи свої добродійні чесноти, Мудрість оцінює світ людей з погляду відповідності людських вчинків своєму моральному й інтелектуальному універсуму. А цей світ, з погляду Мудрості, “одурілий”, і він “давно б вже запався” без її наглядання за ним, оскільки її справа – “блуди підмічати і з напастей усяких держави спасати”. Критицизм Мудрості зумовлений насамперед тим, що “врем’я мізерне” народжує мізерних людей, котрі і змаліли в її очах через свою

I. Україна в контексті європейського Відродження.

недобочинність. Прикмети того омізернення та омерзіння Мудрість бачить у тому, що могилівські міщани “біднякам калитку до дна спорожнили”, придбавши собі “щиросрібне начиння, едвобні атласи, скрині талярів”, а при тому на сеймах їхніх інтересів не відстоювали; у тому, що “синів до школи не люблять слати”, звикли до “поганої лайки”, чим знецінюють освітню та культурну справу вітчизни; у тому, що пасивні в державних справах, “чекаючи із небес печену ворону”, а натомість “мають повну мірку крутіств нікчемних,/ Мірку зрад та обманів, отруєнь, грабунків,/ Фальшивих тестаментів, нещирих цілунків,/ Дурисвітства, крадіжок, драпіжного здирства,/ Хитрого лиходійства, зрадливого вбивства”.

Низка звинувачень цим не вичерпується, бо далі мовиться і про хтивість, що “мізки псує”, про зневагу до вітчизняних традицій (“стали до вітчизни мало не задами”); про те, що “блиск злота” “розбив правду і цноту відступити заставив”, що державні мужі пиячать і з похмілля нездатні до важливих справ, та й взагалі влада нагадує клубок, де сплелися “спір, свара і звада”... – загалом кажучи, “скрізь, куди не глянь, самі лиш облуди”. І це при тім, що навкруги “злідні незносні”, безкультур’я, неосвіченість (“літописи давні вічно лежать долі”), “наука в убожестві гине”.

Мудрість, кинувши свій погляд на занепад людської громади і духу людського, вивертає напоказ нечестиве нутро передусім у житті могилівських міщан, привертає увагу до їхніх моральних вад, що потребують негайного виправлення. Така позиція відповідає світоглядним настановам Відродження, адже діячі цієї епохи, проникаючи у “таємниці людської душі”, шукали там не тільки гармонію, а й засвідчували “небувалу недостатність і слабкість людського суб’єкта”⁸. Критицизм, який виявляє Мудрість в оцінці суспільних явищ та гріховних збочень людей, заряджений перспективою катарсису і в світоглядному сенсі перегукується з пафосом протестантизму та Реформації, що на час створення поеми уже були розповсюджені в Європі.

Мудрість – гуманізм. Загальновідомо, що смисловим, ідейним стрижнем епохи Відродження вважається антропоцентризм – як основний складник ренесансного гуманізму. Авторитетний дослідник античності та Відродження О.Лосєв констатує, що ренесансний гуманізм – це насамперед “свободомыслящее сознание и вполне светский индивидуализм”, але уточнює: таке вільнодумство вбирає в себе суспільно-політичний, громадянський компонент, а також виявляє себе і в практичній сфері у формі певної моралі⁹. І все ж такий тип гуманізму характерний здебільшого західно-католицько-європейській спільноті, а в православному світі він у XV–XVI ст. мав свою специфіку. З одного боку, конфесійний бар’єр перешкоджав засвоєнню в Україні культурно-ренесансного досвіду Заходу, а з іншого – християнський гуманізм в оболонці візантійських традицій був благодатним ґрунтом для проростання нових гуманістичних ідей. Внаслідок цього в літературі продовжили своє життя ті надбання, що утвердили себе ще за часів Київської Русі, – патріотизм, служіння державі й церкві, громадянська активність, прагнення до освіти та книжності; концепція “природного права”, котра пропала на поч. XVI ст. у творах С.Оріховського, П.Русина¹⁰, поєднувалася із заповідями Святого Письма.

З цього погляду, Мудрість задумана автором поеми “Лабіринт” як провідниця гуманістичного начала, оскільки апелює до громадянського сумління, патріотичних почуттів могилівських міщан, розраховуючи на викорінення людських вад та виправлення суспільства. Мудрість розворушує історичну пам’ять, пригадуючи, що колишня Русь “прославилась у світі зацними ділами”, а Київ і Галич були символами державності та могутності українських земель, “вабили люд до себе”. Русь, як і раніше, залишається щедрою на “добра які завгодно”, але скористатися цим може той, хто не сподіватиметься на “фортуна мінливу”, а “власним глуздом спершу все розмірить”. В умовах литовського панування та загрози польсько-шляхетської агресії Мудрість закликає до зважених, але рішучих дій у

I. Україна в контексті європейського Відродження.

відродженні колишньої державності. І дає пораду: “майте собі за приклад Македонського мужа”, котрий “мудрою головою одчиняв брами”, себто розумом будував свій авторитет. Відсутність власної державності пояснюється тим, що “ум кульгавий порядкує”, а люд все глибше впадає у морок невігластва. За спостереженням Мудрості, у рідних краях владарюють “чужаки письменні, як птахи у місті,/ Що над домом лиш в’ються, поки хочуть їсти,/ А наївшись, летять враз по своїх криївках”. Аби підштовхнути могилівців до набуття власного глузду, Мудрість покликається на Соломона, котрий “на законі знався і з державними ділами уміло справлявся”; застерігає від заздрості, від “Марсових погроз”, від спроб допомогти собі тільки грішми – все це розхитує мораль та “мізки псує”. Інакше кажучи, Мудрість наставляє плекати в собі готовність до громадянської дії і державницький розум, аби стати людьми вільними та незалежними. На шляху до цього могилівцям заважає не тільки вбогість культурна, духовна, матеріальна, а й відсутність згоди:

*Згоді коли посісти стіл царський на світі,
Мали б жадані літа, мабуть, наступити,
Землі, змучені здавна безупинним боєм,
Втішились би нарешті забутим спокоєм.
На лемеші гранати всі б перекували,
Шаблі криві на коси перемайстрували,
Рік і морів дороги стали б враз безпечні,
З руїн міста б устали, красиві й статечні.*

Такий гуманістичний зміст вкладає мудрість у проповідування громадянського миру, в умовах якого кожному дасться “господня ласка”, кожен зможе відчутися повноцінною людиною:

*Тож рук не опускайте, шляхетні слов’яни.
Треба дбати про себе, поки сили стане.*

Мудрість – утопія. Поради і настанови, які подає Мудрість для виправлення громадського стану та людської істоти, можна було б назвати педагогічною утопією. Ця

утопія має декілька опорних ідеологем. Перша з них, зрозуміло, “слава Божа”, “Божі очі”, “заповіді Божі” – і це цілком у душі християнського гуманізму, котрий олюднив Бога в образі Христа і наблизив його до земних проблем людини, а поза тим залишився омріяним світочем, ідеалом, прагнення до якого (а не досягнення його) і є смислом життя. Але і цей шлях – не простий, а вузький, себто пройти у кращий світ зможуть не всі, а лише обрані.

Друга опорна ідеологема – історичне минуле України. Уже згадувалось про Русь, про Київ та Галич (знакові назви “ідеальної держави”), але й надалі Мудрість акцентує на “стародавній свободі”, завдяки якій вдасться “вернути країну на ті дороги, і все, що ниць впало, підняти на ноги”. А те, що колишня “свобода” не відійшла у забуття, засвідчують подвиги запорозького козацтва (“Скрізь поміж людські вуха гучна слава лине/ Про військо Запорозьке, до воен придатне...”). Мілітарно-визвольний настрій, з яким Мудрість оповідає про козацтво, нав'язаний, очевидно, загальним піднесенням в українському суспільстві: на кінець XVI та на перші десятиліття XVII ст. (час створення “Лабіринту”) припадає активізація національного руху, що був названий пізніше українськими істориками “національним відродженням”.

Третя ідеологема – “дружня громада”, заснована на культурно-освітніх прагненнях. Мудрість нагадує: “Того уже доходять панове львів'яни,/ Тим давно вже гордяться панове вільняни”. Йдеться про міцні на той час осередки львівського та віленського братств. Для гуртування сил Мудрість радить продовжити “молоді справи”, запорукою чого стануть передусім “школи новітні”, які зможуть поєднати “дум зусилля щирі”, викриють “хитрих лукавців”, котрі збивають “із тих стежок, що їх бог показує пальцем”. Усі ці мудрі настанови завершуються патетичним закликком:

*Ви ж, шляхетнії слов'яни, розплющуйте очі,
До опіки науці ставайте охочі,
Між своїми премудрих для себе шукайте*

I. Україна в контексті європейського Відродження.

І з подякою раду мою пам'ятайте.

Поради Мудрості мають утопічний характер тому, що їхнім джерелом є здебільшого бажане, а не дійсне, ідеальне, а не реальне; Мудрість рече так, “як має бути”, обходить загалом на кшталт: “після бурі чекайте гарної погоди”, “по темряві ночі ясне сонце засяє”.

Критицизм мудрості – переконливий і суголосний реаліям історичного часу. Її гуманізм – привабливий, щирий, але поради – утопічні, як і письменницькі одкровення далеко пізнішого часу, коли мовилося, ніби краса порятує світ. За своїми мотивами та ілюзіями “Лабіринт” перегукується з творами визначних письменників-утопістів епохи Відродження – “Утопією” Томаса Мора та “Містом Сонця” Томмазо Кампанелли, в котрих катарсичний критицизм за принципом антитези трансформується в ідеалізацію, омріяну модель людської спільноти.

“Лабіринт” Хоми Євлевича – твір, який засвідчує потужну художню і публіцистичну снагу української поезії першої пол. XVII ст., коли вона, виростаючи із середньовічної естетики, засвоювала західноєвропейський ренесансний контекст і шукала нових форм мистецького самовираження.

¹ Історія української літератури X-XVIII століть: Методичні матеріали / Укл. Ю.Ісиченко, В.Яременко. – Харків, 1989. – С.12-15.

² Ziomek J. Literatura Odrodzenia. – Warszawa, 1989; Виступ О.Пріцака на симпозіумі “Давня українська література і становлення нової української літератури” (1988) – див. відгук у ж. “Жовтень” за 1989 р, №1, С.115.

³ Голубев С.Т. Материалы для истории западнорусской церкви // Чтения в Истор. общ-ве Нестора летописца. – 1891. – Кн.5: Материалы. – С.226-227.

⁴ Харламович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века. – Казань, 1898. – С.362.

⁵ Євлевич Хома. Лабіринт... / Перекл. з польської В.Крекотня // Українська література XVI–XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984. – С.258-285 (цитовання тексту поеми подається за цим

Білоус Петро. Поема "Лабіринт" Хоми Євлевича: спроба вийти у Ренесанс.

виданням).

⁶ Українська поезія XVII ст. – К., 1988. – С.185-206; Українські гуманісти Відродження. Антологія: У 2 ч. – Ч.2. – К., 1995. – С.250-266.

⁷ Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М., 1982. – С.170.

⁸ Там само. – С.63.

⁹ Там само. – С.109.

¹⁰ Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. – К., 1995.